

СТАН І ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ХХІ СТОЛІТТЯ

Суценко В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
(м. Київ, Україна)*

The article is devoted to the reform of higher legal education in Ukraine. Analyzes the current state of University legal education and legal practices. Formulated problems and challenges of the 21st century for legal education, science and practice, and also offered specific ways of their reformation.

Сучасне розуміння класичного Університету в якості інституції, що покликана повсякчасно розвивати і вдосконалювати загально-цивілізаційну культуру як інструмент самореалізації кожної Людини, традиційно включає до складу основних напрямів університетської (універсальної) освітньої та наукової діяльності – юридичну освіту і науку поряд з: філософією, філологією, природничими і медичними науками. Саме ці галузі знань, незважаючи на бурхливий розвиток в останні півстоліття технічних та економічних наук, а також інформаційних технологій, впливали, впливають і будуть впливати на формування Особистості.

Тому вислів Генрі Розовського: «Існує лише три професії, представники яких удостоєні носити мантию: священик, суддя і вчений. Мантия символізує те, що її носії наділені зрілістю розуму, незалежністю суджень і відповідальністю перед власною совістю та Богом. Це означає внутрішню незалежність усіх цих трьох професій: їхній обов'язок – бути останніми, хто дозволить собі діяти примусово і піддаватися тискові ззовні» [1].

Зважаючи на те, що право разом з мораллю є універсальним інструментом врегулювання людських відносин, особливо у сучасному глобально пов'язаному світі, правознавству – юридичній освіті й науці – належать вагомe місце і роль у системі європейської університетської освіти. Така теза неодноразово підкреслюється різними авторами досліджень проблем юридичної освіти, науки і практики.

Особливо цей висновок стосується правничої освіти пострадянських держав і України, оскільки наша правова система, на жаль, успадкувала найгірші традиції тоталітарної (більшовицької) держави – СРСР, що десятки років була замкнена за «залізною завісою і бетонними стінами країн соціалістичної співдружності», де права та основоположні свободи людини розумілися лише в контексті системи дозволів та обмежень з боку держави щодо людини, включно з тим, що вона (людина) має право мешкати лише на певній території та вчиняти лише певні дії.

Довготривале відокремлення юридичної освіти, науки і практики від загальноосвітніх процесів другої половини ХХ століття, спрямованих на утвердження пріоритету основоположних цінностей людства – прав і свобод кожної людини – призвело до консервування методів і засобів вищої, особливо гуманітарної, освіти і має наслідком відсутність повного і точного усвідомлення таких цінностей, постійне їх порушення як з боку держави так і з боку самого суспільства.

Незважаючи на бурхливе збільшення кількості вищих юридичних навчальних закладів (з 6 у 1991 році до майже 300 у 2012 році) за останні понад 20 років на-

шої державності, система юридичної освіти в країні не зазнала будь-яких суттєвих змін, тим більше – реформування.

У 2009–2010 роках факультетом правничих наук Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (за сприяння Координатора проєктів ОБСЄ в Україні) та групою експертів різних вітчизняних юридичних ВНЗ проведений аналіз стану юридичної освіти і науки в Україні, результати якого були презентовані на двох Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Вища юридична школа України: Виклики сьогодення» (Алушта, 3-5 червня 2010р.) і «Роль правничої освіти у суспільстві, керованому верховенством права: Завдання для України» (Львів, 20-23 жовтня 2011р.)

Результати проведеного аналізу свідчать, що вища юридична освіта в Україні у свідомості як суспільства в цілому, так і окремих громадян залишається високо престижною. Середньозважений показник конкурсного відбору абітурієнтів для навчання за спеціальністю «правознавство» щорічно становить орієнтовно 3–5 осіб на одне ліцензоване місце, а у провідних юридичних навчальних закладах цей показник сягає відмітки 10–15 осіб на місце. При цьому такі показники залишаються достатньо високими (у порівнянні з іншими спеціальностями) не лише на місяця за державним замовленням, але й на місця за контрактною формою навчання. Якщо щорічний ліцензований обсяг набору до юридичних вищих навчальних закладів усіх рівнів державної акредитації становить в середньому 70–73 тисяч місць, з яких: для повної (спеціаліст, магістр) вищої освіти – 30–33 тисячі, а для базової (бакалавр) – 35–40 тисяч місць, то щорічний випуск фахівців з повною вищою юридичною освітою також становить приблизно 30–35 тисяч осіб.

Таким чином, Україна отримала за останні 20 років приблизно 600–700 тисяч юристів з повною вищою освітою. В той же час ринок правничих послуг залишається не заповненим фахівцями (в першу чергу, на місцевому рівні), незважаючи на зростаючу кількість дипломованих юристів, значна частина яких реалізує себе в інших, не правничих, сферах життєдіяльності (за моїми спостереженнями частка таких правників становить орієнтовно 30–40% від загальної кількості випускників). На підтвердження такого висновку зазначу, що за матеріалами Інформаційної агенції «Укрінформ», незважаючи на значну кількість випускників за спеціальністю «правознавство», Україна значно відстає від більшості демократичних країн з розвинутими правовими системами (наприклад, США чи ФРН), де 1 практикуючий юрист обслуговує 100–150 громадян, а у нас від 7 000 до 10 000 населення (в залежності від регіону) [2]. Такі ж дані наводить Вячеслав Бігун своєму дослідженні «Юридична освіта в Україні та США» [3].

До вище наведеного слід додати, що навчальний процес у переважній більшості вищих юридичних навчальних закладів України побудований за старою, фактично законсервованою, радянською системою.

Обов'язковість опанування значною кількістю - 23 (!?) - загальноуніверситетських навчальних дисципліни соціально-гуманітарного циклу та 4-х дисциплін, не притаманних європейській системі вищої освіти, що в цілому становить приблизно 20% загального обсягу навчальних годин на бакалаврській програмі з правознавства – призводить до суттєвого зменшення годин, що виділяються на професійно-орієнтовані (правничі) навчальні дисципліни. Крім того, за результатами цього ж дослідження студенти-правники опановують 6 професійно-орієнтованих циклів, що складаються з 60 окремих (обов'язкових для вивчення !) навчальних

дисциплін. Тобто студенти-правники бакалаврської програми повинні опанувати майже 70-80 навчальних дисциплін, що викладаються протягом лише 4-х років.

В той же час студенти бакалаврських програм з інших спеціальностей опановують за весь період навчання в середньому 30-40 навчальних дисциплін, що дозволяє виділяти значно більше часу на професійно-орієнтовані науки.

На програмах підготовки спеціалістів/магістрів з правознавства, що тривають 1-1,5 роки, студенти додатково опановують, як правило, 2-3 вузькоспеціалізованих професійних цикли, що складаються з 20-30 навчальних дисциплін, значна частина яких є вибірковими для студента. І таке навчальне навантаження на обмежений термін навчання також є занадто великим.

Одночасно слід підкреслити, що навчальний процес університетської підготовки юристів значною мірою перевантажений суто теоретичними заняттями (лекції, семінари) і зовсім недостатньо уваги приділяється набуттю студентами практичних умінь та навичок у сфері юриспруденції.

Окремої уваги, на мій погляд, заслуговує аналіз організації практик (ознайомлювальної, виробничої і переддипломної) в українських ВНЗ. Враховуючи загальне велике (у порівнянні з іншими спеціальностями) навчальне навантаження, зазначені практики є короткотерміновими: в середньому від 2-х до 8 тижнів, що не забезпечує досягнення поставлених цілей. Крім того, переважна більшість вищих навчальних закладів не здійснює належним чином організацію проведення таких практик, особливо – виробничої та переддипломної. Студентам пропонується самостійно шукати місця практики, індивідуально домовлятися з її керівниками – практикуючими юристами (адвокатами, нотаріусами, юрисконсультами), або ж – з юридичними фірмами, підприємствами чи, навіть, державними установами.

Навчальні заклади у такі ситуації виконують суто формальні функції: підписання листів-звернень до керівників баз практики і наказів про проведення практики. Багато в чому формальним стає як контроль за проходженням практики, так і атестація студентів за її результатами.

Така «організація» практик призводить до: по-перше, низького рівня практичної підготовки переважної більшості студентів; по-друге, відсутності належної методичної підготовки керівників практики; по-третє, не завжди адекватного сприйняття студентами-практикантами існуючих недоліків і помилок у сфері практичної юриспруденції. Наслідком стає невдоволення професією або, навіть, розчарування у професії серед значної кількості студентів – майбутніх юристів.

До наведеного вище аналізу слід додати, що методика викладання правничих дисциплін в наших ВНЗ багато в чому залишається застарілою, так званою «класичною»: лекції, семінари, окремі практичні заняття, що спрямовано не стільки на розвиток самостійного аналітичного мислення студентів та спроможності узагальнювати думки і практику життя, скільки на казуїстичне тлумачення чинного законодавства (яке змінюється швидше, ніж друкуються підручники і посібники), формальне запам'ятовування певних постулатів теорії та деяких новацій на кшталт «мультимедійних презентацій». Викладачів правничих факультетів університетів (до речі й з інших спеціальностей) ніде і ніхто спеціально не готує. Вважається, що навчання в аспірантурі та спостереження за викладацьким досвідом старших колег є достатнім для того, щоб навчати інших. Такий підхід зовсім не викликає сумнів, тому що навчання інших – це мистецтво і одночасно покликання, й опанувати його вдається не кожному, навіть успішному ученому.

Належний аналіз стану і проблем правничої освіти та формування відповідних висновків неможливі без урахування стану і проблем практичного правознавства, тобто сучасної юриспруденції в Україні. Слід підкреслити, що узагальнення юридичної практики, які постійно здійснюються і презентуються у суспільстві представниками правничої науки, громадськістю та ЗМІ, свідчать про невтішні результати:

по-перше, з точки зору невдоволення громадян якістю усіх видів і форм правничих послуг;

по-друге, невдоволення станом корумпованості юристів (як, до речі, й представників усього державного механізму і суспільства в цілому), які працюють саме в органах виконавчої влади, судах, прокуратурі, МВС, СБУ тощо;

по-третє, відсутність професійної єдності правничої спільноти та єдиних стандартів корпоративної культури юристів, низький рівень професійної відповідальності правників за результати своєї діяльності.

Не маючи змоги в межах наукової статті вдаватися до глибинного аналізу причин, що зумовлюють вище зазначені проблеми юридичної практики, в узагальненому вигляді можна стверджувати, що вони (проблеми) породжені кількома умовами стану і розвитку нашого суспільства і державотворення, а саме:

1. Успадкуванням всіх недоліків ідеології тоталітарного (більшовицького) режиму радянського періоду, коли інтереси держави мали пріоритетне значення у житті суспільства, що призвело до спотворення загальнолюдських цінностей, прав і свобод кожної людини.

2. Низьким рівнем, а часто-густо й відсутністю демократичної правової культури і правових традицій в суспільстві, що сформувало правовий нігілізм у переважній частині населення, недовіру до правових інституцій держави та й до самих юристів. Формування обвинувальної правової свідомості у переважній частині державних службовців і правників, в першу чергу, що працюють в органах державної влади та управління.

3. Різкою зміною форми економічних відносин, до якої суспільство не було готове ні психологічно ні інформативно, що призвело до розшарування суспільства за фінансово-матеріальними ознаками та спотворення уяви про роль матеріальних, моральних і культурних цінностей у житті людини. Рекордно великим збільшенням обсягу нормативно-правового регулювання суспільних відносин, що часто-густо носить хаотичний, лобістський характер і не віддзеркалює дійсних потреб і запитів суспільства і «демократичної, соціальної, правової держави».

4. Відсутністю політичної та економічної стабільності в управлінні державою, вкрай грубими помилками і недоліками у кадровій політиці: в державному управлінні, і, у судовій гілці влади, прокуратурі та спеціальних органах підтримання та охорони правопорядку.

5. Законсервованістю системи вищої юридичної освіти на тлі різкого підвищення попиту на правничі послуги та спотворення (перебільшення) у суспільстві значення і ролі (престижності) правничої професії у нових умовах функціонування нової Української держави. Відсутність дійової, ґрунтовної, систематичної та адекватної (як за формою, так і за змістом) системи підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів юристів у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Окремого аналізу, на мій погляд, потребує віковий ценз студентів-правників та представників окремих правничих «спеціальностей». Сьогодні, як і «вчора (протягом останніх десятиліть)» студентами денних відділень (а таких більшість) юридичних ВНЗ (юридичних факультетів) в Україні стають молоді люди у 17-18 років (вчорашні школярі), які завершують навчання і отримують диплом юриста у 21-23 роки і фактично набувають право обіймати посади правників у будь-яких сферах функціонування суспільства і держави. Певні існуючі вікові обмеження (ценз) для посад судді або прокурора (25 років) не є суттєвими з точки зору морально-психологічної готовності та наявності життєвого досвіду претендентів на ці посади для того, щоб якісно виконувати найважливіші суспільно-корисні функції – правосуддя та контролю (нагляду).

Такий молодий вік студентів-правників і юристів-початківців не корелюється з віком переважної більшості студентів-правників і, тим більше, практикуючих юристів в країнах Європи і Америки. Якщо в Україні професійна кар'єра юриста починається у 22-23 роки, то в інших країнах вона розпочинається у 27-30 років. Такий віковий ценз досягається кількома шляхами: спочатку отриманням базової (бакалаврської) університетської освіти в таких напрямках і циклах:

Перший: 1) гуманітарна, природнича, технічна освіта; 2) відносно короткотривала (2-3 роки) робота в різних сферах життєдіяльності суспільства; 3) переважно свідомий вибір абітурієнтом набуття університетської правничої освіти; 4) підготовка та складання професійного іспиту на право займатися юридичною практикою; 5) початок професійної кар'єри юриста, як правило, спочатку в якості адвоката.

Другий: 1) вступ на правничий факультет університету і отримання базової (бакалаврської) освіти (3-4 роки); 2) стажування (1-3 роки, в залежності від країни) за юридичною професією в органах влади та управління або ж в юридичній компанії (фірмі); 3) продовження навчання в університеті (1-2 роки) з метою підготовки до складання професійного іспиту на право займатися юридичною практикою; 4) складання академічного іспиту (отримання диплому юриста) і професійного іспиту; 5) початок професійної кар'єри.

Підготовка юриста-практика в цих країнах триває, як правило, 6, 8, 10 років, за які майбутній фахівець набуває не лише теоретичні знання, але й практичний і життєвий досвід. Крім того, обов'язковим є регулярне і систематичне підвищення кваліфікації (як правило, 1 раз на 5 років) практикуючого юриста на базі правничих шкіл університетів або ж спеціалізованих навчальних закладів, без проходження якого годі й мріяти щодо просування сходами службової кар'єри або про підвищення зарплати тощо.

Віковий ценз студентів правників і початківців - практикуючих юристів в Україні пов'язаний ще з однією проблемою: вибором правничої освіти та професії як такої. Мій понад 40-річний професійний досвід юриста-практика і вченого, а також викладача кількох українських ВНЗ (у тому числі й системи МВС, Академії адвокатури і прокуратури України) беззаперечно (особисто для мене) свідчить, що вибір абітурієнтами навчання в юридичних ВНЗ відбувається переважно без повного усвідомлення складнощів і труднощів для конкретної особи як самої освіти, так і юридичної практики. Цей вибір часто-густо здійснюється на підставі спотвореної уяви про престижність юридичної професії, про значні матеріально-фінансові статки усіх без винятку правників, або ж на угоду батькам, родичам чи друзям. Тобто – за відсутності у молодій людини належної морально-психо-

логічної підготовки, сформованих цілісних життєвих орієнтирів і цінностей та наявності розвинутих здібностей для подальшої правничої діяльності.

Саме тому значна кількість випускників юридичних ВНЗ в подальшому не працюють за отриманою освітою, або ж швидко розчаровуються у цій професії чи, навпаки, досить швидко пристосовуються до «реалій» життя, забуваючи про необхідність дотримання основних принципів юриспруденції: прав та основоположних свобод людини, верховенства права, справедливості, об'єктивності та неупередженості в наданні правничих послуг та ухваленні правових рішень.

Важливою складовою підтримання належного рівня функціонування правової системи демократичної країни, зокрема – судової гілки державної влади як гаранта суспільної справедливості, є те, що в цих країнах (особливо, англосаксонської правової системи) існує спеціальна процедура висунення кандидатів на посади судді чи прокурора. Таке висунення та й призначення відбувається лише за наявності рекомендації професійної правничої спільноти, яка бере на себе відповідальність за рівень моральних і професійних якостей кандидата, а в подальшому – судді чи прокурора. У свою чергу, кандидат на посаду судді чи прокурора несе персональну відповідальність перед правничою спільнотою за результати своєї професійної діяльності та повсякденну морально-етичну поведінку. Для України такий підхід залишається поки що лише побажанням.

Однією з причин того, що такий підхід не знаходить належної підтримки в суспільстві та й правничому товаристві України, на мій погляд, є факт розпорошеності правничої спільноти на кілька спілок, асоціацій, академій тощо, керівництво яких конкурує між собою за право відзначати «кращих своїх членів» різними відомчими і державними нагородами, прихильністю можновладців щодо надання офісних приміщень або ж залученню до різних робочих груп чи комісій, включення до офіційного експертного середовища, отримання різноманітних грантів на ознайомлення із закордонним досвідом тощо. Таке становище всередині правничого співтовариства призводить до того, що юристи України не мають узгодженого власного погляду і професійної оцінки законотворчої діяльності, політико-правових процесів і конфліктів, що мають місце в державі. Такий стан у професійному середовищі, у свою чергу, не дозволяє впливати на відповідні державотворчі і законотворчі рішення і не сприяє підвищенню рівня довіри й поваги з боку суспільства до правничої спільноти в цілому та її окремих представників зокрема.

Підсумовуючи, а також спираючись на європейський і світовий досвід, можна сформулювати основні виклики, що постають перед університетською юридичною освітою України у першій половині XXI століття. До них, на мій погляд, слід віднести такі:

По-перше, цілісне, системне й органічне поєднання університетської (універсальної) освіти, основним завданням якої має бути формування сучасно розвинутої Особистості, здатної до ефективної самореалізації своїх здібностей і талантів, з якісною професійною підготовкою фахівця-правознавця.

По-друге, врахування в навчальних програмах університетів України світових і європейських процесів глобалізації суспільних відносин включно з бурхливим розвитком ІТ-технологій, не втрачаючи при цьому національно-культурної ідентичності народу. Втілення в навчальний процес сучасних інноваційних освітніх методик викладання.

По-третє, реформування структури і функціонування правової системи держави на основі сучасних світоглядних підходів, різкого підвищення рівня правової культури, професійної відповідальності та організаційного єднання правничої спільноти України.

На часі постає питання: якими шляхами (методами, способами, заходами) можна відповісти на такі виклики? Я не маю права взяти на себе відповідальність сформулювати однозначні рецепти щодо таких шляхів. В той же час, беру сміливість запропонувати деякі можливі варіанти формування цих методів, способів і заходів.

Видається, що систему університетської юридичної освіти та професійної підготовки майбутніх юристів можна було б побудувати за п'ятьма рівнями:

Перший – бакалаврська освіта за гуманітарним спрямуванням протягом 2–3 навчальних років, яка б заклала загальні засади розвитку Особистості з точки зору формування світоглядних позицій, розуміння моральних і матеріальних цінностей та психологічної підготовки до можливої в подальшому правничої діяльності.

Другий – базова підготовка правознавця в Школі (факультеті) права на рівні сучасного спеціаліста протягом 2–3 років, під час якої формуються ґрунтовні теоретичні знання, уміння і навички з філософії і теорії права, конституційного і публічного права, цивільного і кримінального права.

Третій – обов'язкове стажування за юридичною професією протягом 1–2 років для тих студентів, які обрали для себе в подальшому шлях практикуючого юриста.

Четвертий – продовження навчання в університеті протягом 1–2 років з метою отримання поглиблених спеціальних знань з різних галузей права, що ґрунтуються на попередньо отриманих базових правничих знаннях, з можливою певною спеціалізацією такої теоретично-практичної підготовки та підготовкою до складання професійного іспиту на право займатися юридичною практикою (як правило, адвокатською).

П'ятий – складання професійного іспиту.

При цьому теоретична підготовка може бути скорочена на будь-якому з цих рівнів за рахунок надання можливості студенту складати іспити (проходити академічну атестацію) достроково, за умов наявності індивідуального плану навчання. Головне, щоб навчальна програма була ним опанована повністю.

Таким чином університетська підготовка юриста може тривати 6–10 років, тобто з 17 до 23–27 років. Далі має відбуватися післядипломна підготовка: регулярне і систематичне підвищення кваліфікації практикуючого юриста.

До цього слід додати пропозицію щодо оптимального скорочення кількості юридичних ВНЗ в Україні, що забезпечувало б якісний навчальний процес в тих, які б отримали належну акредитацію, в першу чергу з боку правничої спільноти, яка має бути обов'язково долучена до процедур ліцензування та акредитації, а також реального впливу на формування навчальних програм і планів. Крім того, необхідно створити Асоціацію правничих шкіл (факультетів і окремих юридичних ВНЗ) України, яка б мала повноваження також брати участь в процедурах ліцензування та акредитації освітньої діяльності і захищати свої інтереси від свавілля органів державного управління у сфері вищої освіти.

Можливі й інші шляхи реформування вищої юридичної освіти, що безумовно потребує широкої дискусії серед науковців і практиків. Але законсервувати іс-

---

нуючий стан – це означає зупинитися у своєму розвитку і не бути готовими до негативних наслідків тих викликів, що вже постають або постануть перед університетською юридичною освітою у XXI столітті.

Список використаних джерел

1. Ідея Університету: антологія / упоряд.: М.Зубрицька, Н.Бабалик, З.Рибчинська; відп. ред.: М.Зубрицька. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
2. Матеріали Інформаційної агенції «Укрінформ» [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/ukr>.
3. В'ячеслав Бігун Юрична освіта в Україні та США) [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=216>.
4. Проблеми вищої юридичної освіти: тези доп. та наук. повідом. наук.-метод. конф., Харків, 18-19 грудня 2001 р., за ред.: В.В. Комарова. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. - 204 с.
5. Матеріали міжнародної конференції (20 вересня 2001 р., Київ) / Національний ун-т “ Києво-Могилянська академія ”, Міністерство у справах міжнародного розвитку Великої Британії. – К.: Вид. дім “КМ Академія ”, 2001. – 142 с.
6. Сущенко В.М. Проблемні питання реформування правничої освіти в Україні в контексті Болонського процесу. // Вища школа. – № 5 – 2005. – С.21–25
7. Бігун В.С. Юрична професія та освіта: Досвід США у порівняльній перспективі. – Київ: Видавнича організація «Юстиніан», 2006. – 272 с.
8. Сущенко В.М. Модель професійної культури правника: критерії та підходи // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. Т. 90. – Київ: ВД «Академія», 2009. – С. 29–33.
9. Стан юридичної освіти та науки України (результати дослідження). – Київ: Видавці - Національний університет «Києво-Могилянська академія» і Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 2009-2010. – 290 с.